

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра економічної теорії та права

Єна О.О., асистент

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни «Цивільне право»

для студентів спеціальностей 6.050100 «Економіка підприємства»,
«Міжнародна економіка», «Облік і аудит»

Частина 1.

ПОНЯТТЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА.

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Харків – 2007

ЗМІСТ

- 1. Цивільне право як галузь права. Предмет та метод цивільного права.
Структура галузі цивільного права.*
- 2. Принципи та функції цивільно-правового регулювання.*
- 3. Цивільне право як система законодавства.*
- 4. Поняття цивільних правовідносин, їх характеристика та ознаки.*
- 5. Елементи цивільних правовідносин.*
- 6. Підстави виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин.*
- 7. Правочин: поняття та ознаки.*
- 8. Умови дійсності правочинів*

**1. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА.
ПРЕДМЕТ ТА МЕТОД ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА.
СТРУКТУРА ГАЛУЗІ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА.**

Термін «цивільне право» вживається в науковій і навчальній літературі, а також в юридичній практиці в декількох значеннях: 1) суб'єктивне право особливого роду; 2) галузь національного права; 3) система законодавства; 4) частина науки про право; 5) навчальна дисципліна.

Визначальними між ними є розуміння цивільного права, як суб'єктивного права, що належить конкретній приватній особі, і як галузі права, що є проявом приватного права на рівні національної правової системи.

Цивільне право як право, що належить суб'єкту цивільних відносин, — це заснована на нормах природного і позитивного права можливість його визначеної поведінки, захист якої гарантовано державою.

Характерними рисами цивільного права в такому розумінні є те, що воно:

- 1) належить особі, що є учасником цивільних відносин;
- 2) може ґрунтуватися як на положеннях законодавства, так і на договорі сторін, на звичаях, на нормах моралі і т.п.;
- 3) незалежно від підстав виникнення забезпечується юридичним захистом за допомогою публічно-правових засобів (судом, нотаріусом, органами державної влади і т.п.).

У значенні галузі національного права цивільне право може бути визначене як сукупність концепцій, ідей і правових норм, що на принципах диспозитивності, юридичної рівності та ініціативи сторін встановлюють статус приватної особи і забезпечують захист її інтересів.

Характерними рисами цивільного права як галузі національного права є те, що воно:

- 1) є проявом приватного права на національному рівні;
- 2) являє собою сукупність концепцій, правових ідей, принципів,

відображених в актах законодавства й інших нормах;

3)служить цілям забезпечення реалізації суб'єктивних цивільних прав їх власниками.

Критеріями відокремлення цивільного права як галузі національного права є його предмет, метод, принципи правового регулювання, а також функції, які воно виконує.

Предметом цивільного права є майнові та особисті немайнові відносини.

ст.1 Цивільного кодексу відносить до предмета цивільно-правового регулювання лише ті з майнових відносин, що засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Немайнові відносини не мають безпосереднього економічного змісту. Їх предметом є: ім'я, честь, гідність, ділова репутація, особисте життя, авторство на твори літератури, науки та мистецтва, свобода пересування та інші блага, невід'ємні від особистості. Деякі з особистих немайнових прав можуть належати також юридичним особам: право на честь, гідність, ділову репутацію, фірмове найменування, виробничу марку, товарний знак тощо.

Як особисті немайнові так і майнові відносини є відносинами цивільними і характеризуються такими **ознаками**:

1.Суб'єктами. Учасники цивільних правовідносин стосовно один до одного виступають як юридично рівні суб'єкти, незалежні одне від одного в організаційному та майновому сенсі.До майнових відносин, що засновані на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, цивільне законодавство застосовується лише у випадках, коли це прямо передбачене законом. Такі відносини не є цивільними, оскільки регулюються за допомогою імперативного методу, котрий не властивий цивільному праву.

2.Характером зв'язку між суб'єктами. Цивільні правовідносини — це правовий зв'язок, що виникає з приводу нематеріальних і матеріальних благ, що належать приватній особі.

3.**Змістом.** Учасники цього виду відносин виступають як носії цивільних прав і обов'язків.

4.**Характером захисту** суб'єктивних прав і спонукання до виконання суб'єктивних обов'язків. Це відбувається за допомогою специфічних заходів впливу і, як правило, у судовому порядку.

5.**Особливістю підстав виникнення, зміни і припинення** цивільних правовідносин. Зокрема, такими підставами є не лише обставини, передбачені законом чи іншими актами, але також дії суб'єктів, які хоч і не передбачені цивільним законодавством, але внаслідок його загальних засад і значення породжують відповідні відносини.

Метод цивільно-правового регулювання — це сукупність специфічних засобів впливу на учасників цивільних відносин, що характеризуються юридичною рівністю сторін, а також наданням останнім можливості врегулювання цих відносин за своїм розсудом за винятками, встановленими цивільним законодавством.

Оскільки для методу цивільно-правового регулювання в більшості випадків притаманна відсутність категоричних розпоряджень учасникам цивільних відносин діяти певним чином (виняток складають цивільні охоронні відносини — зобов'язання відшкодувати шкоду, повернути безпідставно отримане майно і т.п.), то останнім надається можливість обрати тип поведінки і самостійно врегулювати свої відносини.

Цей метод одержав назву **диспозитивного** на відміну від методу **імперативного**, властивого праву адміністративному (публічному праву взагалі).

Характерними **рисами диспозитивного** уповноважуючого (правонаділяючого) **елемента** цивільно-правового методу правового регулювання є:

1) юридична рівність сторін (незалежно від того, хто виступає учасником цивільних відносин — фізична особа, юридична особа, держава і т.ін., сторони цих відносин юридично рівні);

2) ініціатива сторін при встановленні правовідносин (учасники цивільних відносин самі, за загальним правилом, вирішують, чи вступати їм у ці відносини, укласти договір чи ні та інше, хоча в деяких випадках цивільні правовідносини можуть виникати і внаслідок припису закону чи адміністративного акта);

3) можливість вибору учасниками цивільних відносин варіанта поведінки, що не суперечить принципам цивільного законодавства і моралі суспільства.

Характеризуючи цивільно-правовий метод правового регулювання, разом з тим не можна ігнорувати можливість існування в ньому імперативного елемента.

Характерними **рисами імперативного елемента** цивільно-правового методу правового регулювання є:

1) юридична рівність сторін;

2) виникнення правовідносин незалежно від бажання учасників цивільних відносин внаслідок безпосереднього розпорядження закону, рішення суду і т.ін.;

3) можливість вибору учасниками цивільних відносин варіанта поведінки лише в межах, точно визначених актами цивільного законодавства.

Таким чином, метод цивільно-правового регулювання охоплює як уповноважуючі, диспозитивні (у регулятивних цивільних відносинах), так і імперативні засоби впливу на учасників цивільних відносин, ґрунтуючись, однак, при цьому на принципах юридичної рівності сторін, справедливості, сумлінності і розумності.

Структура цивільного права — це систематизована сукупність його елементів (цивільно-правових норм, інститутів, підгалузей чи розділів), розташованих у послідовності та ієрархії, що визначаються внутрішньою логікою даної області.

Норма цивільного права — це правило поведінки приватних осіб у сфері цивільного обігу, яке встановлене їхньою угодою, корпоративним рішенням, актом законодавства або ґрунтується на природному праві.

Інститут цивільного права — це сукупність норм, що регулюють певні групи суспільних відносин у сфері цивільного обігу (наприклад, інститут купівлі-продажу, інститут опіки і піклування і т. ін.).

Підгалузь (розділ) цивільного права — це сукупність інститутів і окремих норм, що регулюють цілісну групу відносин у сфері цивільного обігу (наприклад, право власності, зобов'язальне право, спадкове право і т.ін.).

Традиційним для приватного (цивільного) права Європи було існування двох основних систем його побудови (структури) — інституційної і пандектної.

Інституційна система побудови (структура цивільного права) включає такі інститути: особи, речі, способи придбання речей. Її перевагами є простота і логічність.

Але, з іншого боку, надмірна спрощеність структури не дає можливості встановити точний взаємозв'язок і взаємодію норм, вона не охоплює багато норм і інститутів сучасного цивільного права.

Пандектна система складається з таких частин: загальні положення, речове право, зобов'язальне право, сімейне право, спадкове право. Її перевагами є виділення загальної частини, що дозволяє уникнути повторень при характеристиці окремих інститутів, чіткий розподіл на розділи (підгалузі) і т.ін. Разом з тим, на відміну від інституційної системи, цивільно-правове положення особи нібито відступає тут на другий план, що не відповідає сучасним тенденціям розвитку цивільного права.

Однак варто мати на увазі, що тепер ні тієї, ні іншої системи в чистому вигляді не існує.

Хоча деякі цивільні кодекси і побудовані за інституційною (Цивільний кодекс Франції) чи пандектною системою (Німецький цивільний кодекс), але структура цивільного права як галузі зараз виглядає складніше.

Зокрема, вона охоплює:

1. Загальні положення.
2. Правове положення особи.
3. Речові права (Права на речі).
4. Права інтелектуальної власності.
5. Договори (договірні зобов'язання).
6. Позадоговірні зобов'язання.
7. Спадкове право.
8. Сімейне право. (В Україні поки що традиційно трактується як самостійна галузь, але по суті належить до сфери дії цивільного права).

Говорячи про структуру цивільного права, слід зазначити, що викликає заперечення розподіл його на загальну і спеціальну частини.

Такий розподіл є недоцільним, оскільки в цивільному праві універсальної «загальної частини» не існує. Разом з тим «загальна частина» складається нібито з двох рівнів: існують положення, загальні для всього цивільного права, і є загальна частина зобов'язального права. Більше того, можливий і третій рівень — загальна частина договірного права, загальна частина позадоговірних зобов'язань, загальні питання спадкового права і т.д. Тому відокремити «загальну частину» як таку практично неможливо.

У зв'язку з цим доцільно вести мову не про «загальну і спеціальну частини», а про окремі розділи цивільного права. При цьому перший розділ цивільного права охоплює його загальні положення. Наступні розділи, як правило, адекватні відповідним підгалузям цивільного права, до того ж у кожного з них є своя «загальна» і «спеціальна» частини.

Цим визначається система навчальної дисципліни «Цивільне право» (яка іноді іменується «Цивільне і сімейне право»), що включає в себе:

1. Вступ до цивільного права (сукупність відомостей про поняття, суб'єктів, предмет, методи, принципи, систему цивільного права і закономірності його розвитку).
2. Вчення про цивільні правовідносини (поняття, види, елементи, підстави

виникнення).

3.Вчення про суб'єктів цивільних прав і обов'язків.

4.Вчення про об'єкти цивільних прав.

5.Вчення про здійснення і захист цивільних прав і обов'язків (угоди, представництво, терміни в цивільному праві, захист цивільних прав, відповідальність).

6.Вчення про права на речі (право власності, права на чужі речі іт.ін.).

7.Вчення про право інтелектуальної власності.

8.Вчення про зобов'язання і договори (поняття і види, виникнення і припинення, забезпечення належного виконання).

9. Окремі види договорів.

10.Позадовіріні зобов'язання.

11.Вчення про спадкування.

12.Вчення про сімейні відносини.

2.ПРИНЦИПИ ТА ФУНКЦІЇ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.

Характерні риси цивільно-правового методу правового регулювання знайшли відображення у **засадах цивільного права** (у ст.3 ЦК України вони іменуються «засадами цивільного законодавства»), під якими мають на увазі фундаментальні ідеї, згідно з якими здійснюється регулювання відносин, що складають предмет цивільного права.

Слід зазначити, що незалежно від того, йдеться про особи приватного, чи про особи публічного права, їхня участь у цивільних відносинах регулюється цивільним законодавством на однакових засадах, указаних у ст.3 ЦК України. У кожній із вказаних тут засад проявляються ті чи інші вимоги до практичного забезпечення правового становища приватної особи.

Виходячи зі змісту ст. 3 ЦК України, **заходами цивільного права** (законодавства) України визнаються:

1.Неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини. Це означає вимогу забезпечення свободи особистості, яку іноді іменують суверенітетом особистості», вкладаючи в це поняття можливість індивіда визначати тип і характер поведінки, своє місце в суспільстві у системі цивільних відносин на власний розсуд.

2.Неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законом. Цей принцип означає, що правова охорона власності забезпечується усім власникам, незалежно від її форм та видів. Разом з тим власник може бути позбавлений свого права, наприклад, у випадку реквізиції, конфіскації майна за вироком суду, вилученні майна в інших випадках, передбачених ст.ст. 350—354 ЦК України.

3.Свобода договорів. Вона полягає у визнанні за суб'єктом цивільного права можливості укладати договори (або утримува тися від укладення договорів) і визначати їхній зміст на свій розсуд відповідно до досягнутої з контрагентом домовленості.

4.Свобода підприємницької діяльності, не забороненої законом, означає закріплення у законодавчому порядку загального правила про право зайняття підприємницькою діяльністю, а також встановлення юридичних гарантій реалізації цього права. Ст. 3 ЦК України розрізняє підприємницьку діяльність, заборонену законом, і підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Перша з них є правопорушенням і тому не входить до сфери цивільно-правового регулювання. Що ж стосується підприємницької діяльності, яка не заборонена законом, то право займатися нею є однією з важливих засад цивільного законодавства України.

5.Принцип судового захисту цивільного права та інтересу. Цей принцип цивільного права ґрунтується, передусім, на положенні Конституції України, згідно з яким правосуддя в Україні здійснюється виключно

судами, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124 Конституції України). При цьому судовий захист можливий як щодо тих цивільних прав, що прямо вказані у ЦК, так і відносно тих, що виходять з норм Конституції України чи іншого закону (Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя»).

Судам підвідомчі всі спори про захист прав і свобод фізичних осіб. Суд не має права відмовити особі в прийнятті позовної заяви або скарги, наприклад, на тій підставі, що його вимоги можуть бути захищені в іншому порядку.

Проте, слід мати на увазі, що реалізація принципу судового захисту цивільного права та інтересу не означає встановлення вимоги звернення за захистом виключно до суду. Наприклад, згідно зі ст. 17-19 ЦК України захист цивільних прав та інтересів може здійснюватися органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, нотаріусом, а також власними силами у порядку самозахисту. Спір про порушене цивільне право може бути вирішений також третейськими судами, котрі створюються за домовленістю суб'єктів відповідних цивільних відносин.

6. Вимога справедливості, добросовісності та розумності цивільного права (законодавства) практично виражається у встановленні його нормами рівних умов для участі усіх осіб у цивільних відносинах; закріпленні можливості адекватного захисту порушеного цивільного права або інтересу; поєднання створення норм, спрямованих на забезпечення реалізації цивільного права, з шануванням прав та інтересів інших осіб, моралі суспільства тощо.

При цьому **справедливість** можна трактувати як визначення нормою права обсягу, межі здійснення і захисту цивільних прав та інтересів особи адекватно її ставленню до вимог правових норм. **Добросовісність** означає прагнення сумлінно захистити цивільні права та забезпечити виконання цивільних обов'язків. **Розумність** — це зважене вирішення питань регулювання

цивільних відносин з урахуванням інтересів усіх учасників останніх, а також інтересів громади (публічного інтересу).

Функції цивільного права — це головні напрямки його впливу на цивільні відносини з метою упорядкування і реалізації останніх. Вони визначаються специфікою предмета і методу цивільно-правового регулювання, а також задачами (цілями), що стоять перед цивільним правом.

До числа основних функцій цієї галузі права традиційно відносять **регулятивну, охоронну і виховну функції**.

Іноді цей перелік виглядає дещо інакше: **регулятивна, охоронна, превентивна** функції. При цьому мається на увазі, що цивільне право взагалі виконує функції, властиві праву, але робить це з властивими йому особливостями.

Такий підхід, вірний по суті, разом з тим, з погляду можливості загальної оцінки функцій цивільного права може призвести до неадекватних уявлень про них, оскільки не дає повної картини функціонального механізму цієї галузі.

З цих міркувань доцільно при характеристиці функцій цивільного права окремо вказувати і на ті, що мають загальний характер, і на ті, котрі є специфічними в цій сфері.

При такому підході варто розмежовувати:

- 1) загальноправові функції, що виявляються на рівні цивільного права;
- 2) специфічні цивілістичні функції.

Загальноправовими функціями, що виявляються на цивілістичному рівні, є:

1. Інформаційно-орієнтуюча функція. При цьому виконується задача ознайомлення суб'єктів цивільних відносин з концепцією прав людини (приватної особи), принципами визначення положення приватної особи, загальними тенденціями правового регулювання в цій області і т.ін. Таким чином, відбувається орієнтація суб'єктів цивільного права на певний тип поведінки, усвідомлення ними своїх прав і обов'язків. У випадку невиконання цієї функції учасники цивільних відносин практично втрачають можливість

відчувати себе суб'єктами приватного права, а тому не можуть повною мірою реалізувати свої цивільні права й обов'язки.

2. Виховна (попереджуючо-виховна, превентивна) функція. Полягає у вихованні поваги до права взагалі, цивільних прав інших осіб, правопорядку і т.ін. Невиконання цивільним правом цієї функції може призвести до стирання межі між правом і «не правом», до порушення одними суб'єктами цивільних відносин у процесі реалізації їхніх цивільних прав, інтересів інших осіб, до зловживання цивільними правами і т.ін.

3. Регулятивна функція. Полягає в упорядкуванні цивільних відносин, наданні прав і обов'язків учасникам цих відносин, встановленні правил поведінки суб'єктів цивільного права.

4. Захисна функція. Виконує завдання захисту цивільних прав і інтересів від порушень. Досягається ця мета шляхом визначення правових засобів належного виконання цивільних прав і обов'язків, встановлення мір захисту і відповідальності за цивільні правопорушення і т.п.

Специфічні цивілістичні функції у сфері цивільних відносин полягають у наступному:

1. Уповноважуюча функція. Полягає в тому, що цивільне право створює нормативну базу, передумови для саморегулювання у сфері приватного права, визначає принципи внутрішнього регулювання, яке здійснюється шляхом укладення правочинів учасниками цивільних правовідносин.

Ця функція є специфічною цивілістичною функцією, оскільки тільки в даній області учасники відносин можуть самі визначити для себе правила поведінки, створити фактично нормативні акти локальної дії і т.п.

Концептуальною основою цієї функції є відома ще римському приватному праву сентенція: «Дозволене усе, що прямо не заборонено законом», що протиставлялася і протиставляється зараз положенню публічного права: «Дозволено лише те, що прямо зазначено в законі».

2.Компенсаційна функція. У процесі виконання цієї функції забезпечується можливість відновлення порушеного цивільного права та інтересу на еквівалентній основі. Така функція також притаманна лише цивільному праву, оскільки до інших галузей права мета відновлення порушеного права на еквівалентній основі, як правило, не відноситься.

3.ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ЯК СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА.

Відповідно до положень сучасної української цивілістичної концепції, відображених у главі 1 ЦК України, **цивільне законодавство** — це система норм, що регулюють цивільні відносини.

Співвідношення між цивільним правом як галуззю права і цивільним законодавством виглядає наступним чином: цивільне право — це сукупність концепції, правових ідей, юридичних норм, що визначають статус приватної особи та можливість придбання та реалізації нею цивільних прав та інтересів.

Слід звернути увагу на те, що поняття «цивільне законодавство» є ширшим, ніж поняття «цивільний закон» і поняття «акти цивільного законодавства».

По-перше, цивільне законодавство — це не тільки сукупність цивільних законів. Конституційний Суд України, зокрема, роз'яснив, що термін «законодавство» слід розуміти «широко», включаючи в нього не тільки закони, але й інші відомі нині нормативні акти.

По-друге, як випливає з глави 1 ЦК України, котра називається «Цивільне законодавство України», у Цивільному кодексі України термін «цивільне законодавство» слугує для позначення не тільки нормативних актів, але й усієї сукупності норм і правил (у тому числі договорів, звичаїв тощо), що регулюють цивільні відносини.

Тлумачення поняття «законодавство» (хоча й щодо трудового права) дав Конституційний Суд України. Роз'яснюючи на прохання Київської міської ради профспілок термін «законодавство», що міститься в частині третій статті 21 КЗпП України, Конституційний Суд вказав, що в цьому випадку його варто розуміти «широко», включаючи в нього не тільки закони, але й інші відомі нині нормативні акти.

При цьому Конституційний Суд, однак, відзначив, що подібне тлумачення стосується саме частини третьої статті 21 КЗпП і не є єдино правильним в інших випадках використання цього терміна. Так, у деяких нормативних документах під «законодавством» слід розуміти тільки закони, а в інших, як і у випадку зі статтею 21 КЗпП, — весь спектр нормативних документів. Але Конституційний Суд не роз'яснив, за якими ознаками може визначатися, що мав на увазі законодавець, використовуючи цей термін у тому чи іншому випадку.

Цікаво також зазначити, що, застосувавши до наявного в статті 21 КЗпП терміна «законодавство» поширювальне тлумачення, Конституційний Суд указав, що не вважає такий стан речей правильним.

Поширювальне тлумачення поняття «законодавство» є характерним і для концепції цивільного права України, де цією категорією охоплюються не тільки закони і підзаконні акти, але також і договори, і звичаї.

Цивільний кодекс розрізняє такі **акти цивільного законодавства**: Конституція України як основа цивільного законодавства України і акти цивільного законодавства, як такого.

Конституція України не є актом цивільного законодавства в прямому значенні, оскільки є основою всього законодавства України і містить норми різного характеру, визначаючи засади не тільки цивільного, але й адміністративного, кримінального, процесуального, іншого законодавства.

Разом з тим окремі її положення є нормами цивільного права, що прямо регулюють цивільні відносини і можуть безпосередньо застосовуватися судами для захисту цивільних прав та інтересів, як передбачених, так і не передбачених ЦК України (постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996

р. № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя»). Зокрема, Конституція України містить низку норм цивільно-правового характеру, які визначають принципові положення регулювання відносин власності (ст. 13, 14, 41), регулювання особистих немайнових відносин (ст. 21, 23, 24, 27, 28) тощо.

Згідно зі ст. 8 Конституції України всі інші закони України, акти Президента України, акти Кабінету Міністрів та інших органів виконавчої влади повинні прийматися на основі Конституції України і відповідати її положенням.

Акти цивільного законодавства як такого, у свою чергу, підрозділяються на: 1) головний акт — Цивільний кодекс України і 2) інші закони України, що видаються відповідно до Конституції України і ЦК України.

Значення такого розподілу полягає в тому, що інші акти законодавства не можуть суперечити Кодексу, а при змінах і доповненнях мають узгоджуватися з ним.

Цивільні відносини можуть також регулюватися актами Президента України. Ст. 106 Конституції України передбачає, що Президент України на основі Конституції і законів України видає укази і розпорядження, обов'язкові до виконання на території України.

Актами цивільного законодавства є також постанови Кабінету Міністрів України, що мають нормативний характер і регулюють цивільні відносини.

Якщо акти Президента України, видані у випадках, встановлених Конституцією України, і постанови Кабінету Міністрів України в галузі цивільного права в будь-якому випадку є актами цивільного законодавства, то інші органи державної влади можуть видавати нормативно-правові акти, що регулюють цивільні відносини, лише у випадках і межах, установлених законом. Іншими словами, вимогою до актів Президента і Кабінету Міністрів у сфері цивільного права є відповідність цих актів Конституції, ЦК України чи іншому закону, у той час, як вимогами до актів інших органів влади України є, по-перше, наявність у законі вказівки про те, що вони можуть видавати

законодавчі акти, які регулюють цивільні відносини, а по-друге, відповідність цих актів положенням ЦК України й інших законів.

Для практичних цілей необхідно розглянути **дію цивільних законів у часі, у просторі та за колом осіб.**

Дія актів цивільного законодавства **у часі** визначається за загальними правилами.

Зокрема, акти цивільного законодавства регулюють відносини, що виникають **із дня набрання чинності цими актами.** Порядок набрання чинності законами та іншими нормативно-правовими актами на території України визначається, насамперед, Конституцією України (ст. 57, 58, 94, ч. 3 ст. 106, ст. 117).

Згідно зі ст. 57 Конституції, закони та інші нормативно-правові акти, які визначають права й обов'язки фізичних осіб, повинні бути доведені до населення в порядку, установленому законом. Недотримання цієї вимоги тягне недійсність відповідного акта. Стаття 94 Конституції України передбачає, що закон набуває чинності через 10 днів після дня його офіційного опублікування. Самим законом може бути передбачено, що він набирає сили інакше, але в будь-якому випадку це відбувається не раніше дня його опублікування у відповідних офіційних виданнях. Згідно зі ст. 6.10.3 Регламенту Верховної Ради України офіційним опублікуванням законів і інших актів Верховної Ради України визнається їхня публікація у «Відомостях Верховної Ради України» протягом 30 днів, а також у газеті «Голос України» протягом 5 днів після дати прийняття.

Порядок набуття чинності іншими нормативно-правовими актами визначається згідно зі ст. 1 Указу Президента України від 10 червня 1997 року «Про порядок офіційного обнародування нормативно-правових актів і вступу їх у силу». Офіційними друкованими виданнями в цьому випадку є «Відомості Верховної Ради України», «Офіційний вісник України», газета «Урядовий кур'єр».

Відповідно до цього Указу акти Президента України загально-нормативного характеру набирають сили через 10 днів від дня їхнього

офіційного обнародування, якщо інше не передбачено самими актами, але не раніше дня їхнього опублікування в одному із зазначених офіційних друкованих видань.

Нормативні акти, видані Кабінетом Міністрів України, набувають сили з моменту їхнього прийняття, якщо інший термін набуття чинності не передбачений у цих актах. При цьому акти Кабінету Міністрів України, що визначають права й обов'язки фізичних осіб, набувають сили не раніше дня їхнього опублікування в офіційних друкованих виданнях.

Якщо нормативно-правовий акт опублікований у газеті «Урядовий кур'єр» раніше, ніж в «Офіційному віснику України» чи «Відомостях Верховної Ради України», він набирає сили після опублікування в цій газеті в порядку, викладеному вище.

Існують особливості вступу в силу нормативних актів інших органів виконавчої влади. Відповідно до Указу Президента України від 3 жовтня 1992 р. (зі змінами від 21 травня 1998 р.) «Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» з 1 січня 1993 р. введена обов'язкова державна реєстрація нормативно-правових актів, що стосуються прав, свобод і законних інтересів фізичних осіб і мають міжвідомчий характер.

Такій реєстрації, зокрема, підлягають нормативні акти міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, органів державного управління і контролю, а також місцевих органів виконавчої влади в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві, Севастополі, районах областей, районах міст Києва і Севастополя. Відповідно до п. 1 Указу Президента від 3 жовтня 1992 р. зазначені нормативно-правові акти набувають сили через 10 днів після їхньої державної реєстрації, якщо в них не встановлений більш пізній термін Законом України про вступ їх у силу. Державну реєстрацію здійснюють Міністерство юстиції України та його органи в Автономній Республіці Крим, областях, районах.

За загальним правилом **чинність закону не обмежена строком**, якщо в самому законі не зазначене інше (зокрема, термін його дії), чи якщо сама суть закону не припускає його дію протягом визначеного терміну.

Звичайно закон діє до його **скасування у встановленому порядку**. Про скасування закону може бути прямо зазначено в новому законі. Можливе також «опосередковане скасування». Так, якщо в новому законі нічого не зазначено про долю більш раннього закону, що регулює ті ж відносини, чи зазначено, що інше законодавство діє в частині, що не суперечить новому закону, то попередні акти законодавства, які суперечать новому закону, варто вважати скасованими у відповідній частині чи в цілому з моменту вступу в силу нового закону.

Акт цивільного законодавства **зворотної сили не має** (ст. 58 Конституції України), крім випадків, коли він пом'якшує чи скасовує цивільну відповідальність особи. Тому акти цивільного законодавства діють на майбутній час і не застосовуються до тих відносин, що виникли до вступу їх у дію.

Визначення **дії цивільного законодавства у просторі** означає встановлення того, на яку територію поширюється дія того чи іншого нормативного акта.

За загальним правилом закони України діють **на всій території нашої держави**.

Можливо, однак, прийняття законів спеціально для певної частини території України (наприклад, Закон про статус столиці). Природно, що в цьому випадку його дія поширюється лише на зазначену в ньому територію.

Нормативні акти Автономної Республіки Крим діють на території республіки, а постанови і розпорядження органів місцевої влади і самоврядування мають силу на території визначеної адміністративно-територіальної одиниці.

Дія актів цивільного законодавства за колом осіб виглядає таким чином: за загальним правилом, цивільне законодавство в межах території своєї дії **поширюється на всіх учасників цивільних відносин**.

Однак у деяких випадках виникає проблема вибору норм цивільного законодавства тієї чи іншої країни, пов'язана з появою в цивільних відносинах так званого «іноземного елемента».

Іноземний елемент може мати місце щодо:

—суб'єктного складу цивільного відношення (один з учасників — іноземець);

—об'єкта цивільного відношення (наприклад, спірна будівля знаходиться за кордоном);

—місця виникнення (трансформацій, припинення) цивільних відносин (наприклад, укладення договору за кордоном).

Для регулювання відносин за участю іноземного елемента застосовуються колізійні норми, а також спеціальні матеріально-правові норми.

Колізійні норми самі по собі не вирішують питання, а відсилають до тих чи інших норм внутрішнього законодавства.

Відповідно до ст. 7 ЦК України цивільні відносини можуть регулюватися **звичаєм** (зокрема, **звичаєм ділового обороту**), яким є правило поведінки, що не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин.

В Англії звичаї, які застосовуються судами, перетворюються на норми прецедентного права. Тому під звичаєм тут розуміють лише норми права, які діють у певній місцевості.

Деякі зі звичаїв фіксуються у відповідному документі. Наприклад, звичаї розподілу загальної аварії, кодифіковані в Йорк-Ант-верпенських правилах, а також закріплені в Кодексі торгового мореплавства України, окремі судові звичаї зафіксовані в постановках Пленуму Верховного Суду України і т.ін. Але більшість звичаїв у документах не фіксуються, а мають характер правових аксіом, що звичайно приймаються до уваги учасниками цивільних відносин. Звичай можуть мати характер конкретного правила (наприклад, «Приналежність слідує за головними речами»). Але вони можуть також бути окреслені в самому загальному вигляді. Наприклад, правило, встановлене частиною 4 ст. 13 ЦК

України, передбачає, що при здійсненні цивільних прав особа повинна дотримуватися «моральних принципів суспільства». Очевидно, що «моральні принципи суспільства» є категорією звичаєвого права, яка має силу норми закону (Цивільного кодексу). Разом з тим ця категорія вимагає додаткового тлумачення, а отже, є потреба в з'ясуванні сукупності конкретних звичаїв, що визначають моральні принципи суспільства (догми релігії, що домінує в даному суспільстві; гуманітарні цінності, прийняті в ньому, і т.ін.).

Класифікація правових звичаїв, застосовуваних у сфері дії цивільного законодавства, можлива з різних підстав.

У залежності від території формування і застосування правового звичаю можна виділити:

- 1) міжнародні порядки;
- 2) звичаї внутрішньодержавні.

У залежності від джерела формування правового звичаю доцільно розрізняти:

- 1) звичаї, що ґрунтуються на традиційній моралі даного суспільства;
- 2) звичаї, що ґрунтуються на загальних положеннях природного права;
- 3) судові звичаї;
- 4) звичаї ділового обігу.

У залежності від ступеня обов'язковості:

- 1) звичаї, закріплені в актах цивільного законодавства;
- 2) звичаї, не закріплені в актах цивільного законодавства, але такі, що існують у вигляді норм моралі, етичних, релігійних поглядів іт. ін.

У залежності від ступеня упорядкованості:

- 1) кодифіковані звичаї (наприклад, Йорк-Антверпенські правила про розподіл загальної аварії);
- 2) некодифіковані звичаї.

Частина 2 ст. 7 ЦК визначає місце звичаїв у системі норм цивільного права, передбачаючи, що звичай, що суперечить актам цивільного законодавства чи договору, не застосовується. Але це положення варто тлумачити поширювально, оскільки не може також застосовуватися звичай, що суперечить моральності суспільства, публічному інтересу і т.ін. Таким чином, правові звичаї за юридичною силою уступають і договорам, і актам законодавства, і іншим видам норм цивільного права.

Такий підхід цілком відповідає східноєвропейській концепції цивільного права (яка прийнята також і в Україні), де правовому звичаю як джерелу права традиційно відводиться другорядна роль. Унаслідок цього багато які із звичаїв закріплені у актах законодавства і нерідко виступають лише як доповнення до цих актів.

Проблема подолання так званих «прогалів у законодавстві» вирішується за допомогою таких засобів, як **аналогія закону** й **аналогія права**. На можливість їхнього використання прямо вказує ст. 8 ЦК України.

Застосування **аналогії закону** можливе за таких умов:

- 1) відносини сторін знаходяться у сфері дії цивільного права, тобто є цивільними відносинами (ст. 1 ЦК України);
- 2) зазначені цивільні відносини не врегульовані ЦК України, іншими актами цивільного законодавства чи договором;
- 3) існують норми, що регулюють схожі за змістом цивільні відносини.

Якщо використовувати аналогію закону для регулювання цивільних відносин неможливо (наприклад, через відсутність норм, що регулюють подібні відносини), то застосовується **аналогія права**, тобто використовуються загальні засади цивільного законодавства, встановлені ст. 3 ЦК України.

Умови застосування **аналогії права**:

- 1) відносини сторін знаходяться у сфері дії цивільного права, тобто є цивільними відносинами;
- 2) зазначені цивільні відносини не урегульовані ЦК України, іншими актами цивільного законодавства чи договором;

3) відсутні норми, що регулюють схожі за змістом цивільні відносини.

Аналогію права можуть використовувати суб'єкти цивільного права, обираючи для себе при укладенні договору, не передбаченого законом, орієнтири змісту (умов) останнього. Крім того, аналогію права можуть використовувати будь-який орган чи особа, які мають цивільну юрисдикцію (право вирішувати цивільно-правові суперечки і застосовувати цивільно-правові норми): суди всіх рівнів, прокурори, нотаріуси і т.п.

Роль судової практики залежить від системи приватного права. В англо-американській системі вона належить до джерел (норм) цивільного права, в інших правових системах права відіграє допоміжну роль.

В Україні судовий прецедент офіційно не є джерелом цивільного права. Разом з тим не можна недооцінювати значення судової практики, а роль її вимагає спеціального розгляду, з урахуванням того, що на всьому пострадянському просторі спостерігається тенденція до розширення переліку джерел права, яке пов'язано не тільки з впливом європейського права, але й з переглядом доктрини права в цілому (відхід від позитивістських начал). Крім того, у багатьох випадках джерела права ототожнюються з його формами, що призводить до негативного вирішення питання про визнання судової практики джерелом права.

Слід також звернути увагу на те, що поняття «судова практика» має кілька аспектів.

По-перше, цим терміном позначаються керівні роз'яснення вищих судів щодо застосування цивільного законодавства. Такі роз'яснення містяться у постановах Пленуму Верховного Суду України, а також листах Президії Вищого господарського (раніше — арбітражного) суду України. Вони приймаються на основі аналізу й узагальнення судової практики, видаються в порядку судового тлумачення і є обов'язковими при вирішенні цивільних суперечок у справах відповідної категорії.

Таким чином, виникає ситуація, коли, з одного боку, формально судовий прецедент не визнається джерелом права, але з іншого — всі державні органи, і

насамперед суди, зобов'язані керуватися тлумаченням норм, даним Верховним Судом.

У зв'язку з цим, питання про природу керівних роз'яснень судів залишається спірним.

У пошуках відповіді на нього звернемося до аналізу сутності керівних постанов Пленуму Верховного Суду України.

Повноваження Верховного Суду в цьому питанні визначені Законом України «Про судоустрій України» від 27 березня 2002 р., який передбачає, що Верховний Суд вивчає й узагальнює судову практику, аналізує судову статистику і дає керівні роз'яснення судам з питань застосування законодавства, які виникають при розгляді судових справ.

На відміну від попереднього закону (у редакції 1994 р.), де встановлювалося, що керівні роз'яснення Пленуму Верховного Суду України є обов'язковими для судів, інших органів і посадових осіб, що застосовують закон, щодо якого надано роз'яснення (ст. 40, 45), новий Закон «Про судоустрій України» не містить таких положень.

Проте важко уявити керівні роз'яснення, які б не мали обов'язкової сили. У протилежному випадку це вже будуть не «керівні роз'яснення», а «рекомендації», «пропозиції» і т.ін. Тому можна зробити висновок, що керівні роз'яснення Пленуму Верховного Суду України, формально не створюючи нових норм права, разом з тим фактично мають обов'язкову нормативну силу. Про обов'язковість цих роз'яснень свідчить і вимога до судового рішення, відповідно до якої в мотивувальній частині рішення по цивільній справі повинні міститися, в необхідних випадках, посилання на відповідні керівні роз'яснення Пленуму Верховного Суду (частина 4 пункту 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 29 грудня 1976 р. з подальшими змінами і доповненнями «Про судові рішення»).

Таким чином, хоча формально постанови Пленуму Верховного Суду України покликані лише тлумачити і роз'яснювати зміст цивільного законодавства, але фактично вони є джерелами (нормами) цивільного права.

По-друге, термін «судова практика» використовується для позначення багаторазового, уніфікованого вирішення судами тієї ж самої категорії справ.

Судова практика, якщо розуміти її як сукупність судових рішень, не є джерелом цивільного права. Кожен суддя, вирішуючи справу категорії, щодо якої сформована судова практика, у той же час не зв'язаний висновками, зробленими іншими судами по подібній категорії справ. Він виносить рішення, ґрунтуючись на своєму внутрішньому переконанні, що склалося внаслідок правової оцінки встановлених судом обставин справи.

Разом з тим судова практика, що складається певним чином, відображає тенденції тлумачення і застосування законодавства і може спричиняти непрямий вплив на рішення в кожному конкретному випадку. Тому вивчення й аналіз практики судів різних рівнів по різних категоріях справ, безумовно, корисні для кожного юриста.

4. ПОНЯТТЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН, ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОЗНАКИ.

Цивільне правовідношення — це суспільне відношення, врегульоване нормами цивільного права. Йому притаманні риси будь-якого суспільного відношення. А оскільки це правовідношення врегульоване саме нормами цивільного права, то для нього характерні ті особливості, що вирізняють цивільно-правові стосунки з-понад усіх інших.

Предметом цивільного права є майнові та особисті немайнові відносини. Внаслідок застосування норм права виникають майнові або особисті немайнові правовідносини.

Цивільно-правові відносини регулюються специфічним, характерним лише для них та їх похідних, методом рівності сторін.

Учасникам цивільно-правових відносин притаманна властивість мати певне коло цивільних прав та обов'язків, здійснення яких забезпечується

засобами державного примусу. При реалізації захисту цивільно-правових інтересів сторін також реалізується принцип рівності сторін.

Учасники цивільних правовідносин характеризуються як юридичною рівністю сторін, так і майновою відокремленістю їх, що зумовлює деякі інші специфічні риси цивільно-правових відносин.

Для цивільно-правових відносин характерна ініціатива сторін. Воля й ініціатива сторін необхідна як на етапі формування відносин (чи вступати в договірні відносини, з ким саме, який вид договору обрати тощо), так і на етапі реалізації цивільно-правової відповідальності (лише від суб'єкта права залежить, застосовувати передбачені законом методи примусового впливу на контрагента чи ні).

Суб'єктивні права та суб'єктивні обов'язки учасників цивільно-правових відносин виникають, змінюються та припиняються на підставі юридичних фактів.

Найпоширенішою підставою виникнення правовідносин для цивільного права є договір. Найсуттєвішою рисою цих правовідносин є те, що сторони рівні при реалізації своїх прав, незалежні одна від одної, жодна з них не має і не може мати переваг перед іншою або нав'язувати свої умови при укладенні або виконанні договору. Кредитор вправі вимагати від боржника певної поведінки, але боржник добровільно взяв на себе обов'язок і несе відповідальність перед законом у силу закону, а не в силу особливого положення боржника. Рівність сторін реалізується не лише в договірних відносинах, а й у позадоговірних. Так, коли правовідношення виникає поза вольовою поведінкою осіб, тоді сторони також абсолютно рівні в реалізації своїх прав і обов'язків, вони підкоряються лише волі закону, а не одна одній. Якщо мають місце майнові правовідносини, які є предметом цивільного права, але міняється метод правового регулювання, то йтиметься вже про іншу галузь права. Так, при виконанні державного замовлення на виготовлення та поставку певного товару підприємство і держава в особі уповноваженого міністерства або відомства є рівними суб'єктами права (хоча існують певні особливості при укладенні цього договору), а при наданні

ліцензії на виготовлення цього самого товару діє інший метод правового регулювання: метод влади і підкорення. Тоді ці стосунки регулюються нормами іншої галузі права — адміністративної.

5. ЕЛЕМЕНТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН.

Елементами цивільного правовідношення вважають суб'єкти і об'єкти, а також суб'єктивне цивільне право і суб'єктивний цивільний обов'язок.

У цивільних правовідносинах беруть участь завжди дві і більше особи — учасники відносин, які називаються суб'єктами. Суб'єктом цивільного правовідношення визнається особа, яка бере участь у врегульованому правовими нормами відношенні, поведінка якої трактується правом як юридично можлива або необхідна. До суб'єктів цивільних правовідносин закон відносить фізичних та юридичних осіб, державу, Автономну Республіку Крим, територіальні громади, іноземні держави та інших суб'єктів публічного права (ст. 2 ЦК України).

Цивільна правоздатність — це здатність мати цивільні права та обов'язки. Вона виникає у момент народження та припиняється у момент смерті громадянина. У деяких випадках момент настання правоздатності може встановлюватися законом залежно від досягнення фізичною особою відповідного віку (ч. 3 ст. 25 ЦК України). Обсяг цивільної правоздатності є однаковим для всіх фізичних осіб.

Дієздатність — це здатність своїми діями набувати для себе цивільні права і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та відповідати у разі їх невиконання. Обсяг дієздатності фізичної особи залежить від рівня інтелектуальної та вольової зрілості особи. Обсяг повної цивільної дієздатності настає, за загальним правилом, у віці 18 років.

Правосуб'єктність — здатність суб'єкта права бути учасником цивільних правовідносин. Вона характеризується наявністю правоздатності та дієздатності як складових частин правосуб'єктності. Дієздатність об'єднує поняття **деліктоздатності** — здатності нести самостійну юридичну відповідальність за наслідки своїх дій.

Юридичні особи як приватного, так і публічного права у цивільно-правових відносинах є рівноправними як між собою, так і в стосунках з іншими суб'єктами цивільного права — фізичними особами, державою і територіальними громадянами.

Як і інші учасники цивільних правовідносин, юридичні особи мають правоздатність та дієздатність. Але, на відміну від фізичних осіб, право- та дієздатність юридичних осіб виникають одночасно, а саме в момент державної реєстрації, і припиняються також одночасно — в момент ліквідації юридичної особи та виключення її з державного реєстру.

Правоздатність юридичної особи може бути як універсальною, так і спеціальною. При універсальній правоздатності юридична особа не обмежується у своїх діях — вона може брати участь у будь-яких передбачених законом правовідносинах. Спеціальна правоздатність передбачає участь юридичної особи лише у певних правовідносинах, коло яких визначене статутом. Такі обмеження, як правило, встановлюються у зв'язку з тим, що юридична особа створюється з певною метою, визначеною засновниками, і не може самостійно визначати свою правосуб'єктність. Так, державні, громадські організації обмежені у своїй дієздатності. Для підприємницьких структур спеціальна правоздатність є негативним фактором, оскільки обмежує мобільність у зміні видів діяльності підприємства, основною метою діяльності якого є отримання прибутку, що можливо досягнути лише шляхом активізації господарської діяльності. Спеціальна правоздатність дещо уповільнює цей процес. Для заняття будь-яким новим видом діяльності юридичній особі необхідно здійснити державну реєстрацію змін до установчих документів. Новий ЦК України зробив значний крок вперед у цьому напрямку, оскільки

надав юридичним особам можливість укласти будь-які угоди, не заборонені чинним законодавством, тобто універсальну правоздатність.

Держава як суб'єкт цивільних правовідносин визначається у вигляді органів державної влади.

Об'єкти цивільних правовідносин — це матеріальні та нематеріальні блага або предмет їх створення, що складає предмет діяльності суб'єктів цивільного права. Питання визначення та систематизації об'єктів цивільних прав є одним з найменш розроблених у цивільному праві, оскільки саме загальнофілософське поняття об'єкта є дискусійним та розглядається під різними кутами зору. Так, окремі види об'єктів цивільних прав, такі як інформація, послуги тощо, розглядаються не в системі об'єктів, а лише у відповідних розділах договірному права.

Загальним для всіх об'єктів суб'єктивних цивільних прав є їх призначення для єдиної мети — здатності задовольняти законні інтереси суб'єктів приватних прав.

Різні об'єкти цивільних прав можуть служити задоволенню різноманітних Інтересів (майнових або немайнових), але саме призначення об'єктів може бути неоднаковим у різних випадках — у вигляді використання фактичних, природних його якостей, екстракцією його споживчої вартості; у вигляді експлуатації соціальних якостей об'єкта, а саме: шляхом реалізації його обмінної вартості.

До числа матеріальних благ як об'єктів цивільних правовідносин можна віднести речі, а також результати роботи або послуг, що мають матеріальну, речову форму (наприклад, результати ремонту). У цьому значенні може бути не тільки певна річ, але й результати діяльності, причому не обов'язково такої, що має матеріальний результат, наприклад, надання послуг для зберігання чи перевезення. Усі ці об'єкти поєднані за єдністю економічної природи і складають групу, що називається товаром.

Крім товарів, розрізняють інші матеріальні блага, такі як послуги, інші чужі дії. Наприклад, вклад у банку, частка в майні товариства це не речі, а

можливості (права) вимоги певної поведінки від зобов'язаних осіб, які також є об'єктом цивільних правовідносин.

До нематеріальних благ належать результати творчої діяльності: твори науки, мистецтва, винаходи і деякі інші об'єкти, за своєю природою інші, але схожі — товарний знак, фірмове найменування і т. ін., а також особисті немайнові права, що користуються цивільно-правовим захистом (наприклад, об'єкти виключних прав).

Отже, до об'єктів цивільних прав (правовідносин) належать:

речі (в тому числі гроші й цінні папери);

інше майно, в тому числі майнові права та обов'язки;

результати робіт, послуги;

результати інтелектуальної діяльності;

інформація;

інші матеріальні та нематеріальні блага (ст. 177 ЦК України).

6. ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ, ЗМІНИ ТА ПРИПИНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН.

Юридична наука визначає як підстави виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин комплекс різноманітних за своїм характером явищ, які зумовлюють рух цивільного правовідношення.

Стаття 11 ЦК України визначає серед підстав виникнення цивільних прав та обов'язків різноманітні юридичні факти: дії осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також дії, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки; настання або ненастання певної події у випадках, встановлених актами цивільного законодавства або договором; рішення суду у випадках, встановлених актами цивільного законодавства.

Разом з тим, закон визначає як підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, крім юридичних фактів, акти цивільного законодавства, а у випадках, визначених ними, акти органів державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування, з яких цивільні права та обов'язки можуть виникати безпосередньо. Отже, норми права, які раніше розглядалися вченими як нормативні передумови руху цивільних правовідносин, у даний час розглядаються як одна з підстав їх виникнення.

Із зазначеного випливає, що цивільні права та обов'язки можуть виникати безпосередньо з актів цивільного законодавства, наприклад, безпосередньо із закону виникають права та обов'язки представництва за законом (ст. 242 ЦК України), черговість спадкування за законом (ст. 1258 ЦК України), обов'язок складення проміжного ліквідаційного балансу та ліквідаційного балансу ліквідаційною комісією юридичної особи у випадку ліквідації юридичної особи (ст. 111 ЦК України), обов'язок юридичної особи у разі зміни свого найменування помістити оголошення про це в друкованих засобах масової інформації (ст. 90 ЦК України) та ін.

Цивільні права та обов'язки можуть також безпосередньо виникати з актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування. Для цього вони мають бути видані у випадках і в межах, встановлених актами цивільного законодавства. На практиці найбільш поширеними підставами виникнення цивільних прав та обов'язків є юридичні факти, примірний перелік яких міститься у частині 2 ст. 11 ЦК України.

Що ж до підстав зміни та припинення цивільних правовідносин, то вони є аналогічними підставам їх виникнення. Так, наприклад, підставою зміни або припинення існуючих цивільних правовідносин можуть бути різноманітні дії осіб, спрямовані на зміну або припинення існуючих цивільних прав та обов'язків (наприклад, заміна сторін у правовідношенні внаслідок правонаступництва, відступлення права вимоги кредитора, виконання обов'язку

боржника поручителем, переведення боргу боржником, настання або ненастання події, передбаченої законом або договором, прийняття судового рішення або акта цивільного законодавства та ін.).

Різноманітні юридичні факти залежно від притаманних їм ознак підлягають відповідній класифікації. За критерієм волі всі юридичні факти залежно від вольового чи не вольового характеру юридичного факту поділяються на дії та події.

Під **діями** розуміють обставини, що виникають за волею людини, тобто вольові акти (наприклад, укладення цивільного договору, прийняття спадщини, прийняття акта органу державної влади), з якими закон пов'язує виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. На відміну від дії, **подія** є явищем об'єктивної реальності, яка відбувається незалежно від волі людини (наприклад, стихійне лихо, народження фізичної особи, її смерть та ін.). Так, смерть фізичної особи може породити правові наслідки у вигляді правовідносин спадщини, а така подія, як загибель корабля під час бурі, є юридичним фактом, що породжує право страхувальника отримати страхове відшкодування від страховика. Однак не у всіх випадках події можуть виникати без участі вольової дії особи.

Залежно від наявності вольового моменту у виникненні подій вони поділяються на **абсолютні** та **відносні**. Абсолютними подіями є явища, що виникають і розвиваються без участі вольових дій учасників цивільних відносин, наприклад, стихійне лихо (повінь, землетрус, снігові замети, бурі та ін.). На відміну від абсолютних, відносні події виникають за волею людей, але в подальшому розвиваються незалежно від їх волевиявлення. Наприклад, пожежа, що знищила житловий будинок, може виникнути не тільки від удару блискавки, а й внаслідок вольових дій його мешканців (підпал, дії, що порушували правила протипожежної безпеки, та ін.). Треба зазначити, що не всі події є підставою виникнення цивільних прав та обов'язків, оскільки для виникнення останніх необхідною є наявність відповідних правових норм, які пов'язували б з їх наступом певні правові наслідки. Близькі до відносних подій і такі юридичні

факти, як строки, оскільки встановлення строку залежить від волі суб'єктів цивільного права, а його подальший перебіг здійснюється відповідно до об'єктивних законів перебігу часу, невіддасних їх волі. Відповідно до цього строки розглядаються в науці цивільного права як особлива категорія юридичних фактів, які не належать до дій або подій¹.

У свою чергу, всі дії в науці цивільного права поділяються на **правомірні** та **неправомірні**. **Правомірними** є дії, що відповідають вимогам цивільного законодавства, тобто прямо передбачені законом або такі, що не суперечать йому, і відображають правомірну з точки зору закону поведінку учасників цивільних відносин. Правомірні дії у свою чергу поділяються: за суб'єктами (дії фізичних осіб, юридичних осіб приватного права, суб'єктів публічного права); за способом вчинення (особисто або через представника); за способом вираження та закріплення (мовчання, жестом, документом) та ін. Правомірними є переважна більшість юридичних фактів, наприклад, велика кількість цивільних правочинів та актів органів державної влади. Останнє обумовлене тим, що цивільне право регулює відносини, які опосередковують дію звичайного економічного обороту в суспільстві.

Правомірні дії поділяються на **юридичні вчинки** і **юридичні акти**. **Юридичними вчинками** є правомірні дії суб'єктів цивільних правовідносин, метою яких є виникнення, зміна або припинення цивільних прав та обов'язків. Юридичні вчинки викликають правові наслідки незалежно від того, усвідомлював чи ні суб'єкт їх правове значення, бажав чи не бажав наступу відповідних правових наслідків. Прикладами юридичних вчинків є створення автором об'єктів інтелектуальної власності, виявлення скарбу, знахідка, які за умов, визначених законом, ведуть до виникнення у суб'єктів цивільних правовідносин права власності на такі об'єкти.

Юридичними актами є правомірні дії, спрямовані на досягнення певного цивільно-правового результату, що породжують правові наслідки лише у випадку, коли вони були вчинені з наміром викликати їх. До юридичних актів належать правочини та адміністративні акти. Оскільки саме правочини

виражають притаманні цивільному праву принципи та методи регулювання суспільних відносин, найбільш поширеним видом юридичних актів у цивільному праві є саме правочини — вольові дії особи, спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Нарівні з правочинами цивільні права та обов'язки можуть породжуватися й адміністративними актами органів державного управління, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування. Останні вчиняються, як правило, з наміром викликати відповідні адміністративно-правові наслідки, у зв'язку з цим підставою виникнення цивільних прав та обов'язків можуть бути лише такі адміністративні акти, що вчиняються з наміром викликати не тільки адміністративні, а й цивільно-правові наслідки. Адміністративні акти можуть бути спрямовані на виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків у конкретного учасника цивільних відносин, наприклад, прийняття рішень про ревізію майна або оформлення державного замовлення; про надання опікуну дозволу органу опіки та піклування на укладення договору, що підлягає нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації; про надання особі, у випадках, визначених законодавством, дозволу (ліцензії) на здійснення окремої операції (наприклад, валютної) або певного виду діяльності (наприклад, банківської, депозитарної, страхової) та ін. Однак на відміну від часів існування планової державної економіки, значення адміністративних актів як підстави цивільних правовідносин у сучасних умовах значно зменшилося. Окремим видом юридичних актів є судові рішення, що встановлюють цивільні права або обов'язки. Будучи актом правосуддя, рішення впливає на поведінку учасників цивільних відносин, оскільки підтверджує наявність або відсутність цивільних відносин, їх зміну або припинення. Прикладом рішення, що є підставою для виникнення цивільних прав та обов'язків, є рішення суду про визнання права власності на майно.

На відміну від правомірних, під **неправомірними** діями розуміють дії суб'єктів цивільних відносин, які суперечать актам цивільного законодавства та

моральним засадам суспільства. До неправомірних дій слід віднести: завдання шкоди (делікти); дії, вчинені в порушення договірних зобов'язань; зловживання правом, безпідставне збагачення та ін. Неправомірними є також дії, що суперечать нормам інших галузей права (наприклад, кримінального або адміністративного).

У свою чергу, залежно від характеру наслідків юридичні факти поділяються на:

правостворюючі, з якими закон пов'язує виникнення цивільних правовідносин;

провозмінюючі, з якими закон пов'язує зміну існуючих цивільних правовідносин (наприклад, зміна сторін у правовідношенні);

правоприпиняючі, з якими закон пов'язує припинення існуючих цивільних правовідносин (наприклад, смерть фізичної особи, ліквідація юридичної особи, домовленість сторін, знищення речі, прощення боргу, поєднання боржника та кредитора в одній особі та ін.);

правоперешкоджаючі, що перешкоджають виникненню, зміні та припиненню правовідносин, наприклад, визнання фізичної особи судом недієздатною веде до неможливості вчинення нею правочи-нів, оскільки останні від її імені та в її інтересах вчиняє опікун (ст. 41 ЦК України);

правовідновлюючі, поява яких веде до відновлення існувавших раніше правовідносин (наприклад, поява фізичної особи, яка була оголошена судом померлою). Остання має право вимагати від особи, яка володіє її майном, повернення цього майна, за винятками, встановленими законом (ст. 48 ЦК України).

7. ПРАВОЧИН: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ.

Правочин є найбільш розповсюдженою підставою виникнення цивільних прав та обов'язків. За своєю правовою природою він є юридичним фактом (ст.

11 ЦК України), що являє собою вольові дії, спрямовані на досягнення певного результату, тобто є обставиною, з настанням якої закон пов'язує виникнення, зміну або припинення цивільних правовідносин. Відповідно до цього цивільне законодавство України визначає правочин як дію особи, спрямовану на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 202 ЦК України). Поняття «правочин», що використовується в ЦК України, є суто українським терміном, який раніше використовувався в українському законодавстві протягом 20-30-х років, і є тотожним терміну «угода», що містився у ЦК Української РСР (1964 р.).

Правочин — **вольовий акт** і цим відрізняється від подій, що відбуваються незалежно від волі людини (наприклад, землетрус, повінь). Як дія цілеспрямована, тобто спрямована на досягнення певних результатів, що мають правовий характер, правочин відрізняється від інших правомірних вольових актів — юридичних вчинків, що виникають на підставі вимог закону (наприклад, знахідка, виявлення скарбу). Від останніх правочин відрізняється ще й тим, що особи можуть, наприклад, укласти договір, який хоч і не був передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає його загальним засадам (ст. 6 ЦК України), завдяки чому є підставою для виникнення цивільних прав та обов'язків. На відміну від цього, юридичний вчинок не може бути такою підставою за відсутності прямої вказівки на це у цивільному законодавстві.

Правочин — **це правомірна вольова дія**. Правомірність правочину означає, що він є юридичним фактом, який породжує ті правові наслідки, наступу яких бажають сторони і які відповідають вимогам закону. Своєю правомірністю правочини відрізняються від правопорушень (деліктів) — вольових дій, що суперечать вимогам закону та тягнуть за собою правові наслідки, які сторони не бажали отримати. Згідно із законом правочин завжди є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним (ст. 204 ЦК України).

Правова ціль, заради якої учасники цивільних відносин вчиняють правочини, є їх підставою (каузою), наприклад, набуття права власності на

майно або права користування ним та ін. **Правова ціль правочину має бути досяжною та законною.** Правочин, ціль якого не відповідає цим вимогам, є недійсним, наприклад, правочин, що порушує публічний порядок (ст. 228 ЦК України). У свою чергу, правові наслідки, що виникають внаслідок виконання правочину, є його правовим результатом. Останній може збігатися або не збігатися з правовою ціллю правочину (наприклад, якщо ціль правочину була незаконною або недосяжною). Від правової цілі правочину треба відрізнити мотив, за яким він вчиняється. Під останнім у юридичній літературі розуміють спонукальну причину та соціально-економічну або іншу, ніж правова, ціль, заради якої вчиняється правочин¹. Згідно з цим мотиви лише спонукають учасників цивільних правовідносин до вчинення правочину, не маючи при цьому, на відміну від підстави правочину, правового значення. Так, при вчиненні фізичною особою договору купівлі-продажу товару немає правового значення, з якого мотиву була придбана річ: для особистого користування; для використання при здійсненні підприємницької діяльності; для передання як внеску до статутного капіталу господарського товариства або вкладу у просте товариство; для передачі в подарунок іншій особі тощо.

Види правочинів.

Класифікація правочинів може здійснюватися за різними критеріями:

Залежно від числа сторін правочину, вираз волі яких є необхідним для його вчинення, правочини поділяються на **одно-, дво- чи багатосторонні** (ч. 2 ст. 202 ЦК України). Одностороннім правочином є вольова дія однієї сторони, яка може бути представлена однією особою (наприклад, заповіт) або кількома особами (наприклад, договір купівлі-продажу).

З одностороннього правочину виникають права, як правило, в інших осіб (наприклад, право представника представляти особу, яка його уповноважила на це довіреністю). Що ж до обов'язків, то вони за одностороннім правочином виникають лише для особи, яка його вчинила (наприклад, обов'язок особи, яка видала простий вексель). Для інших осіб односторонній правочин може

створювати обов'язки лише у випадках, встановлених законом, або за домовленістю з цими особами.

Згідно зі ст. 202 ЦК України до правовідносин, які виникли з односторонніх правочинів, застосовуються загальні положення про зобов'язання та про договори, якщо це не суперечить актам цивільного законодавства або суті одностороннього правочину. Дво- чи багатосторонні правочини мають назву «договори». Віднесення правочинів до договорів пов'язано з тим, що для вчинення останніх необхідні не тільки вольові дії сторін, а й погодженість цих дій, яка досягається завдяки договору. У випадку, коли для вчинення правочину потрібні погоджені вольові дії двох сторін, правочин є двостороннім. Більшість договорів є двосторонніми, наприклад, договір купівлі-продажу, міни, майнового найму (оренди). Для вчинення багатостороннього правочину необхідні погоджені вольові дії трьох або більше сторін, що спрямовані на вчинення такого правочину (наприклад, договір про спільну діяльність, договір фінансового лізингу).

За характером правовідносин, що виникають на підставі правочину, останні поділяються на **відплатні** та **безвідплатні**. Відплатним є правочин, у якому обов'язок однієї сторони здійснити певні дії відповідає обов'язку другої надати першій стороні зустрічне майнове задоволення. Відплатність може виражатися у наданні грошей, речей, послуг, робіт тощо. Прикладами відплатних правочинів є договір купівлі-продажу, міни, страхування, кредитний договір та ін. Якщо обов'язок набувається стороною без отримання зустрічного майнового задоволення від іншої сторони, то такий правочин є безвідплатним (наприклад, договір позички, дарування). Відплатність та безвідплатність правочинів визначається законом та домовленістю сторін. Деякі правочини можуть бути як відплатними, так і безвідплатними, що залежить від волі сторін правочину (наприклад, договір доручення, зберігання).

Залежно від того, коли правочин вважається вчиненим, тобто породжує права та обов'язки, правочини поділяються на **консенсуальні** та **реальні**. Консенсуальним є правочин, для вчинення якого достатньо лише досягнення сторонами згоди за всіма істотними умовами. Більшість правочинів є консенсуальними (наприклад, договір купівлі-продажу, підряду, спільної діяльності). Для вчинення реального правочину недостатньо лише досягнення сторонами згоди щодо його істотних умов. Реальний правочин, на відміну від консенсуального, вважається вчиненим лише тоді, коли відбудеться передача речі, тобто права та обов'язки за ним виникають з моменту її передачі (наприклад, договір зберігання, позики, ренти).

Залежно від значення підстав правочину для його дійсності правочини поділяються на **каузальні** та **абстрактні**. Правочини, дійсність яких залежить від наявності конкретної підстави — цілі, є каузальними, а правочини, для дійсності яких підстава — ціль не має значення, є абстрактними. Дійсність каузального правочину залежить від його підстави — цілі, яка вбачається з нього. Наприклад, ціллю договору позики є передача у власність позичальникові грошових коштів. Більшість правочинів є каузальними (наприклад, договір купівлі-продажу або майнового найму). На відміну від каузальних правочинів, правочини, дійсність яких не залежить від їх цілі, мають абстрактний характер (наприклад, вексель, оскільки з нього не вбачається, на підставі чого його держатель має право вимагати сплати грошових коштів, або гарантія, зобов'язання за якою не залежить від основного зобов'язання). Абстрактні правочини є дійсними за умови прямої вказівки закону на їх абстрактний характер.

Правочини поділяються на **умовні** та **безумовні**. Умовним є правочин, в якому виникнення прав та обов'язків ставиться сторонами у залежність від обставини, яка може наступити або не наступити в майбутньому.

Обставина, яка може бути передбачена сторонами як умова, може бути вільно обрана сторонами, але не повинна суперечити актам цивільного законодавства та моральним засадам суспільства. Такою обставиною може бути

подія або дія осіб. До умовних правочинів закон відносить ті, що вчиняються з **відкладальною** або **скасувальною обставиною** (ст. 212 ЦК України).

За правочином, вчиненим з відкладальною обставиною на момент його вчинення, права та обов'язки не виникають, а їх настання відбувається при наступі відкладальної обставини, наприклад, укладення договору найму (оренди) житла, за яким виникнення прав та обов'язків настає при вступі фізичної особи (наймача) у шлюб. На відміну від цього, за правочином, вчиненим із скасувальною обставиною, права та обов'язки настають при його вчиненні й існують до наступу скасувальної обставини, наприклад, фізична особа (наймодавець) за договором найму житла надає наймачеві житло за умови, що права та обов'язки за цим договором припиняться у випадку приїзду до наймодавця на постійне проживання його сина.

Вищезазначені обставини характеризуються в цілому такими рисами: наступ обставин має бути об'єктивно можливим; сторонам не повинно бути відомо, наступить така обставина чи ні; обставина може настати у майбутньому, однак вона може існувати і на час вчинення правочину за умови, що сторони не знали цього.

Однак слід зазначити, що обставина вважається такою, що настала, якщо настанню обставини недобросовісно перешкоджала сторона, якій це вигідно. У свою чергу, якщо настанню обставини недобросовісно сприяла сторона, якій це вигідно, обставина вважається такою, що не настала. Зазначені наслідки не наступають, якщо настання чи ненастання обставин викликано добросовісними діями однієї зі сторін (наприклад, фізична особа уклала договір купівлі-продажу меблів за умови, що продавець протягом двох місяців зможе придбати собі інший меблевий гарнітур відповідного виробника. Покупець, використавши свої можливості, допоміг продавцю придбати такий гарнітур). Оскільки недобросовісності у діях сторони, яка була зацікавлена в цьому, не було, відкладальна обставина в такому випадку вважається такою, що настала.

Правочини, що не містять відкладальних або скасувальних умов, є безумовними.

Окремим видом правочинів є **фідуціарні** правочини, які мають довірчий характер. Фідуціарні правочини потребують особливої довіри сторін при їх вчиненні. Прикладами фідуціарного правочину є договір доручення та довіреність. Втрата довіри у вказаному фідуціарному правочині може призвести до відмови від нього (його розірвання). Правочини, що не мають довірчого характеру, є нефідуціарними.

У науці цивільного права існують і більш детальні класифікації правочинів, наприклад, законні та протизаконні, строкові та безстрокові, усні (вербальні) та письмові (літеральні), внутрішні та зовнішьекономічні, розпорядчі та зобов'язальні тощо.

8. УМОВИ ДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ

Правочин є дійсним, якщо він відповідає загальним вимогам, додержання яких є необхідним для його чинності. До вказаних умов можна віднести: законність змісту правочину; здатність суб'єктів правочину на його вчинення; вільне волевиявлення учасника правочину та його відповідність внутрішній волі; відповідність форми вчинення правочину вимогам закону; спрямованість правочину на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним; захист інтересів малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей (ст. 203 ЦК України).

Законність змісту правочину. Згідно із законом правочин є чинним, якщо він не суперечить ЦК України, іншим актам цивільного законодавства та моральним засадам громадянського суспільства (ст. 203 ЦК України).

Здатність суб'єкта правочину на його вчинення. Для вчинення правочину особа, яка його вчиняє, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності (ст. 203 ЦК України). Так, наприклад, фізичні особи, які мають повну цивільну дієздатність (ст. 34 ЦК України), мають право вчиняти будь-які правочини. На відміну від них, неповнолітні особи віком від 14 до 18 років мають право

самостійно вчиняти лише правочини, що прямо визначені законом (ст. 32 ЦК України). Вчинення інших правочинів може здійснюватися неповнолітніми лише за згодою їхніх батьків (усиновлювачів) або піклувальників. Правочини від імені малолітніх, тобто фізичних осіб, яким не виповнилося 14 років, можуть вчинятися лише їхніми законними представниками: батьками, усиновителями або опікунами, за винятком правочинів, передбачених законом (ст. 31 ЦК України).

Особа, яка обмежена у цивільній дієздатності, може вчиняти лише дрібні побутові правочини, інші правочини від її імені здійснюються піклувальником або за його згодою (ст. 37 ЦК України). Недієздатна фізична особа не має права на вчинення будь-якого правочину, оскільки всі правочини від її імені вчиняє її опікун (ст. 41 ЦК України).

Юридичні особи приватного права в Україні мають не спеціальну, а загальну правоздатність (ст. 91 ЦК України), тому можуть вчиняти будь-які правочини, за винятком тих, які за своєю природою можуть бути вчинені виключно фізичною особою (наприклад, заповіт, прийняття спадщини, відмова від спадщини), або тих, що потребують отримання спеціальної ліцензії або суперечать цілям їх діяльності, які визначені законом або установчими документами юридичної особи. Що ж до юридичних осіб публічного права, то вони можуть вчиняти правочини, якщо їх вчинення не суперечить їхньому правовому статусу.

Вільне волевиявлення учасників правочину та його відповідність внутрішній волі. Як вольова дія, правочин являє собою поєднання волі та волевиявлення. Воля є бажанням, наміром особи вчинити правочин, однак для його вчинення необхідна не тільки воля, а ще й доведення цієї волі до відома інших осіб. Відповідно до цього волевиявлення є способом, яким внутрішня воля особи виражається зовні. Для чинності правочину волевиявлення учасника має бути вільним і відповідати його внутрішній волі (ст. 203 ЦК України), тобто формування волевиявлення має бути вільним від чинників, що могли б

викривити уяву особи про зміст правочину (омана, обман) або створити бачення наявності внутрішньої волі за її відсутності (погроза, насилля).

Волевиявлення буває прямим або побічним (конклюдентним, від лат. *сопсіійеге* — робити висновок). При прямому волевиявленні воля висловлюється словесно (усно чи письмово), наприклад, при укладенні договору у письмовій формі або видачі довіреності чи векселя. При побічному (конклюдентному) волевиявленні воля сторін на вчинення правочину, для якого законом не встановлена обов'язкова письмова форма, прямо не висловлюється, але їх поведінка засвідчує їхню волю до настання певних правових наслідків (наприклад, укладення договору перевезення транспортом загального користування завдяки придбанню квитків у водія чи кондуктора або використанню автоматів у метро).

У випадках, встановлених договором або законом, воля може виражатися її мовчанням (ст. 205 ЦК України). Само по собі мовчання не має юридичного значення, оскільки не визнається виразом волі, однак закон або договір можуть в окремих випадках надавати йому такого значення. Так, при майновому найму вираження волі наймодавця при мовчанні протягом місяця після закінчення строку договору та вчинення наймачем конклюдентних дій (продовження користування майном після закінчення строку договору найму) ведуть до поновлення договору найму на строк, який був раніше встановлений договором (ст. 764 ЦК України).

У разі, якщо встановити справжню волю сторін, які вчинили правочин, немає можливості, його зміст може бути витлумачений стороною (сторонами) або на вимогу сторони (сторін) судом. При цьому до уваги береться однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів. Якщо цього недостатньо, зміст правочину встановлюється порівнянням відповідної частини правочину зі змістом інших його частин, усім його змістом, намірами сторін, а якщо і цього недостатньо — до уваги береться мета правочину, зміст попередніх переговорів, ustalена практика відносин між сторонами, звичаї ділового обороту, подальша

поведінка сторін та інші обставини, що мають істотне значення (ст. 213 ЦК України).

Відповідність форми вчинення правочину вимогам закону. Формою вчинення правочину є спосіб вираження волі сторін на його вчинення. Сторони правочину мають право обирати його форму, якщо інше не встановлено законом.

Відповідно до вимог ст. 205 ЦК України правочин може вчинятися сторонами усно чи письмово.

Усно можуть бути вчинені правочини, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення (ст. 206 ЦК України), наприклад, купівля фізичною особою речі в магазині, що супроводжується одночасною сплатою ціни речі та її передачею покупцю. У такому самому порядку вчиняються усні правочини за участю юридичних осіб, закон лише зобов'язує продавця у випадках їх вчинення видати юридичній особі, яка сплатила за товар, документ (наприклад, товарний чек), що підтверджує підставу сплати та суму одержаних продавцем коштів. Не можуть бути вчинені в усній формі правочини, щодо яких потрібне нотаріальне посвідчення або державна реєстрація, а також правочини, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність (наприклад, довіреність, договір застави, договір страхування).

За домовленістю сторін усно можуть вчинятися правочини на виконання договору, укладеного письмово (наприклад, укладення комісіонером на виконання договору комісії або повіреним на виконання договору доручення договорів з третіми особами в усній формі). Однак укладатися в усній формі правочини можуть лише за таких умов: укладення у письмовій формі правочину, на виконання якого укладаються такі договори (наприклад, договору доручення або комісії); відсутність у законі норм, які забороняли б укладення такого договору в усній формі; відсутність заборони його укладення в усній формі у договорі, на виконання якого він укладається).

Письмові правочини вчиняються у простій або нотаріальній письмовій формі. Проста письмова форма правочину потребує від сторін фіксації його

змісту в одному або кількох документах, листах, телеграмах, якими сторони обмінялися за допомогою телетайпних, електронних або інших технічних засобів зв'язку (ст. 207 ЦК України).

Акти цивільного законодавства можуть встановлювати й інші вимоги щодо дотримання письмової форми правочину, наприклад, вимагати вчинення правочину на спеціальному бланку (наприклад, вексель).

Згідно зі ст. 208 ЦК України виключно у письмовій формі мають вчинятися правочини між юридичними особами; між фізичними та юридичними особами, за винятком правочинів, зазначених частиною 1 ст. 206 цього Кодексу; правочини фізичних осіб між собою на суму, що у двадцять і більше разів перевищує розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім правочинів, передбачених частиною 1 ст. 206 цього Кодексу; інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма. За домовленістю сторін у письмовій формі можуть вчинятися будь-які правочини, хоча б закон і не вимагав письмової форми для правочинів такого виду.

Для вчинення письмового правочину потрібно, щоб він був підписаний його стороною (сторонами). Правочин, який вчиняється юридичною особою, підписується особами, уповноваженими на це їх установчими документами, довіреністю, законом або іншими актами цивільного законодавства, та скріплюється печаткою.

При вчиненні правочинів використання факсимільного (аналогового) відтворення підпису за допомогою засобів механічного або іншого копіювання, електронно-числового підпису або іншого аналога власноручного підпису допускається лише у випадках, передбачених законом, іншими актами цивільного законодавства, або за письмовою згодою сторін, яка містить зразки відповідного аналога їхнього власноручного підпису.

Для фізичної особи, яка у зв'язку з хворобою або фізичною вадою не може підписатися власноручно, за її дорученням текст правочину у її присутності може бути підписаний іншою особою (заступником).

Підпис іншої особи на тексті правочину, що посвідчується нотаріально, засвідчується нотаріусом або посадовою особою, яка має право на вчинення такої нотаріальної дії, із зазначенням причин, з яких текст правочину не може бути підписаний особою, яка його вчиняє.

У випадку, коли підпис такої особи вчиняється на тексті правочину, щодо якого не вимагається нотаріального посвідчення, він може бути засвідчений відповідною посадовою особою за місцем роботи, навчання, проживання або лікування особи, яка його вчиняє.

Недодержання сторонами письмової форми правочину, яка передбачена законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених законом (ст. 218 ЦК України).

Тобто правочин, вчинений з порушенням вимог закону щодо його письмової форми, є чинним і породжує цивільні права та обов'язки, за винятком випадків, коли його недійсність прямо визначена законом (наприклад, недодержання письмової форми договору застави, договору страхування, договору дарування, довіреності). Однак у разі виникнення судового спору з приводу заперечення однією зі сторін факту вчинення правочину або оспорювання окремих його частин сторони у таких випадках не мають права посылатися на свідчення свідків. Наявність самого правочину, його зміст можуть доводитися письмовими доказами (наприклад, боргова розписка, накладна з ПДВ, рахунок-фактура, акт прийому-передачі товару) або за допомогою засобів аудіо-, відеозапису та іншими доказами.

За загальним правилом (ст. 209 ЦК України) правочини, які вчинені письмово, вимагають нотаріального посвідчення лише у випадках, передбачених законом,. Зокрема, вимоги щодо обов'язкової нотаріальної форми правочину встановлені для: довіреності на вчинення правочинів, що потребують нотаріальної форми чи виданої в порядку передовіри; договору купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна; договору застави нерухомого майна, транспортних засобів, космічних об'єктів; договору купівлі-продажу

об'єкта приватизації, заповіту; договору про передачу нерухомого майна під виплату ренти; договору управління нерухомим майном; договору дарування майна відповідно визначеної законом суми; договору позички транспортного засобу за участю фізичної особи; договору найму будівлі або іншої капітальної споруди, укладеної строком на один рік і більше, та інших договорів.

Нотаріальна форма правочину може бути передбачена угодою сторін і у випадках, коли закон її не вимагає, тобто на вимогу фізичної або юридичної особи будь-який правочин з її участю може бути посвідчений нотаріально.

Нотаріальне посвідчення правочинів здійснюється нотаріусами (державними та приватними) або іншими посадовими особами, які відповідно до Закону України «Про нотаріат»¹ мають право на вчинення таких нотаріальних дій шляхом вчинення на документі, в якому викладено текст правочину, посвідчувального напису.

Зазначений напис може бути вчинений на тексті лише такого правочину, який відповідає загальним вимогам, встановленим ст. 203 ЦК України (ст. 209 ЦК України). Недодержання нотаріальної форми правочину, що згідно із законом підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню, має наслідком його недійсність.

Із зазначеного правила закон містить окремі винятки. Так, у разі недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину у виняткових випадках суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі (ст. 219 ЦК України).

В іншому випадку, коли має місце недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору, якщо сторони домовилися щодо усіх його істотних умов, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна зі сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення, суд може визнати такий договір дійсним за позовом сторони, що здійснила його виконання (ст. 220 ЦК України). У цьому разі

подальше нотаріальне посвідчення договору не вимагається, оскільки воно замінюється судовим рішенням.

Спрямованість правочину. Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, обумовлених ним, наприклад, набуття права власності або права користування майном, виникнення повноважень представництва. Кожний правочин має правову ціль, яка повинна бути законною та досяжною.

Захист інтересів малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей. Правочини, що вчиняються батьками (усиновлювачами), не можуть суперечити інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей, наприклад, батьками не може бути вчинений правочин щодо продажу квартири, в якій вони проживають з дітьми, без наявності на те згоди органів опіки та піклування (ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства»).

Правові наслідки недодержання сторонами вимог закону при вчиненні правочину

Поняття недійсності правочину. Під недійсним правочином розуміють дії фізичних і юридичних осіб, які хоч і спрямовані на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, але не створюють цих наслідків через невідповідність вчинених дій вимогам законодавства. Тобто недійсний правочин не в змозі викликати правові наслідки, наступу яких бажають сторони, однак може викликати наслідки, наступу яких сторони не передбачали і не бажали (наприклад, повернення отриманого майна, виникнення обов'язку відшкодувати збитки, моральну шкоду).

Правові наслідки недодержання сторонами вимог закону при вчиненні правочину.

Поняття недійсності правочину. Під недійсним правочином розуміють дії фізичних і юридичних осіб, які хоч і спрямовані на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, але не створюють цих наслідків через невідповідність вчинених дій вимогам законодавства. Тобто недійсний правочин не в змозі викликати правові наслідки, наступу яких бажають

сторони, однак може викликати наслідки, наступу яких сторони не передбачали і не бажали (наприклад, повернення отриманого майна, виникнення обов'язку відшкодувати збитки, моральну шкоду). Дефекти форми правочину, що стосуються виключно письмо вої форми правочину (недодержання сторонами простої письмової форми правочину, яка передбачена законом, тягне недійсність правочину лише у випадках, передбачених законом, на відміну від цього недодержання нотаріальної форми правочину спричинює його не дійсність); дефекти змісту правочину (невідповідність умов правочину вимогам законодавства, наприклад, фіктивні, удавані правочини, правочини, що порушують публічний порядок); дефекти волі (правочини, вчинені без внутрішньої волі на їх вчинення, та угоди, в яких внутрішня воля особи сформувалася не правильно). Так, без внутрішньої волі вчиняються правочини особою, яка не усвідомлювала значення своїх дій або не могла керувати ними, або правочини, вчинені особою під впливом обману.

Залежно від характеру порушення закону при вчиненні правочинів та правових наслідків, вчинення таких правочинів останні поділяються на нікчемні та заперечні.

Нікчемним є правочин, недійсність якого прямо встановлена законом, наприклад, правочин, що порушує публічний порядок (ст. 228 ЦК України), односторонній чи двосторонній правочин, щодо якого недодержано вимоги законодавства про нотаріальне посвідчення (статті 219-220 ЦК України), правочин, вчинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів) або опікуна (ст. 222 ЦК України), правочин, вчинений особою, над якою встановлена опіка, без дозволу орган; опіки та піклування (ст. 224 ЦК України), правочин, вчинений недієздатною фізичною особою за відсутності його схвалення опікуном (ст. 226 ЦК України).

У випадках, встановлених законом, нікчемними є правочини, щодо яких недодержана письмова форма, встановлена законом, наприклад, договір дарування майнового права та договір дарування обов'язком передати дарунок у майбутньому (ст. 719 ЦК України), договір банківського вкладу (ст. 1059 ЦК

України), кредитний договір (ст. 1055 ЦК України), правочини щодо забезпечення зобов'язань (ст. 547 ЦК України). Визнання нікчемного правочину судом недійсним законом не вимагається (ст. 215 ЦК України).

Водночас у випадках, передбачених законом (ч. 2 ст. 218, ч. 2 ст. 219, ч. 2 ст. 220, ч. 2 ст. 221, ч. 2 ст. 224, ч. 2 ст. 226 ЦК України), нікчемний правочин може бути визнаний судом дійсним (наприклад, якщо сторони при укладенні договору купівлі-продажу нерухомості домовилися за всіма істотними умовами договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна зі сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення). Вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути пред'явлена будь-якою зацікавленою в цьому особою. Наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи має право застосувати суд. Треба також зазначити, що правові наслідки недійсності нікчемного правочину, які встановлені законом, не можуть бути змінені за домовленістю сторін.

Іншим різновидом правочину, що може бути визнаний недійсним, є заперечний правочин, тобто правочин, недійсність якого прямо не впливає із закону, але одна зі сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом. Зазначений правочин породжує права і обов'язки сторін, проте його дійсність перебуває під загрозою, оскільки закон надає відповідним особам право заперечувати його у судовому порядку.

Прикладами заперечного правочину є правочин, вчинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальника (ст. 222 ЦК України), правочин, вчинений фізичною особою, яка обмежена у дієздатності за межами її цивільної дієздатності, без згоди піклувальника (ст. 223 ЦК України), правочин, вчинений дієздатною фізичною особою, яка не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України), правочин юридичної особи, вчинений нею без відповідного дозволу (ліцензії) (ст. 227 ЦК України), правочин, який вчинено під впливом помилки (ст. 229 ЦК України) та ін. Від

недійсності правочину слід відрізнити відмову від нього. Закон дає право особі, яка вчинила правочин, відмовитися від нього (ст. 214 ЦК України). Тобто особа, яка вчинила односторонній правочин, має право відмовитися від нього на свій розсуд. Однак, якщо такою відмовою порушено права іншої особи, ці права підлягають судовому захисту.

Особи, які вчинили дво- або багатосторонній правочин, мають право за взаємною згодою сторін, а також у випадках, передбачених законом, відмовитися від нього, навіть і в тому разі, якщо його умови повністю ними виконані.

Відмова від правочину вчиняється у такій самій формі, в якій було вчинено правочин. Так, відмова від правочину, вчиненого у простій письмовій формі, має бути вчинена у простій письмовій формі, а відмова від правочину, вчиненого у письмовій нотаріальній формі, має бути вчинена у письмовій нотаріальній формі. У разі відмови від правочину її правові наслідки встановлюються законом чи домовленістю сторін.

Наслідки недійсності правочину

У разі, коли сторони, вчинивши правочин, ще не приступили до його виконання, правочин лише визнається недійсним у порядку, визначеному законом. Однак у разі, якщо хоча б одна зі сторін правочину виконала його повністю або частково, правові наслідки має і сам факт визнання правочину недійсним, оскільки воно пов'язане з усуненням майнових наслідків, що виникли внаслідок його виконання. Згідно із законом недійсний правочин не спричиняє юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю.

Аналіз норм ЦК України дозволяє безпосередньо визначити дві групи правових наслідків недійсності правочину: двостороння реституція і відшкодування збитків та моральної шкоди.

Двосторонньою реституцією є повернення сторін правочину у той майновий стан, в якому вони перебували до його вчинення, відповідно з чим у разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути одна одній у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі

неможливості такого повернення, у тому числі тоді, коли те, що одержано, полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, — відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Наприклад, у випадку визнання недійсним договору купівлі-продажу покупець зобов'язаний повернути продавцеві придбане за договором майно, а продавець — повернути покупцеві отримані за майно кошти.

Двостороння реституція є загальним правилом майнових наслідків недійсного правочину, що застосовується завжди, якщо законом не встановлені особливі умови їх застосування або особливі правові наслідки окремих видів недійсності правочинів. Прикладом майнових наслідків недійсності правочину у вигляді двосторонньої реституції є правочини з дефектами суб'єктного складу (наприклад, статті 221, 222, 226 ЦК України)» правочини з дефектами форми (статті 218, 219, 220 ЦК України), правочини юридичних осіб, на вчинення яких вони не мали права (ст. 227 ЦК України), правочини, вчинені під впливом помилки (ст. 229 ЦК України), правочини, вчинені під впливом тяжких обставин (ст. 233 ЦК України). Для застосування двосторонньої реституції не має значення, хто винний у недійсності правочину.

На відміну від норм ЦК УРСР 1964 р. та цивільного законодавства країн колишнього СРСР, наприклад, Росії, чинний ЦК України не встановлює наслідків недійсності правочинів у вигляді спеціальних штрафних санкцій, а саме:

односторонньої реституції, яка передбачає повернення тільки однієї сторони правочину у той майновий стан, в якому вона перебувала до його вчинення, та стягнення всього, що отримала або повинна була отримати інша сторона, на користь держави;

заборони реституції, яка встановлювалася як наслідок недійсності угод, що були укладені з метою суперечності інтересам держави і суспільства або всупереч цілям юридичної особи за наявності умислу обох сторін, та передбачала у випадку виконання угоди стягнення всього отриманого сторонами за угодою на користь держави, а в разі виконання угоди однією

стороною — стягнення на користь держави всього отриманого нею і всього належного з неї першій стороні на відшкодування одержаного.

Крім двосторонньої реституції, ЦК України передбачає як наслідок недійсності правочину відшкодування збитків та моральної шкоди. Згідно з пунктом 2 ст. 216 ЦК України у разі, якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною, при цьому закон у деяких випадках покладає на винну сторону обов'язок відшкодувати другій стороні збитки у подвійному розмірі (статті 230, 231 ЦК України).

Зазначені правові наслідки недійсності правочину у вигляді двосторонньої реституції та відшкодування збитків і моральної шкоди застосовуються завжди, якщо положеннями закону щодо окремих видів недійсних правочинів не встановлені інші правові наслідки.

Правові наслідки недійсності правочинів, встановлених законом, можуть бути змінені за домовленістю сторін правочину, винятком з цього є нікчемні правочини, правові наслідки недійсності яких не можуть бути змінені сторонами (ст. 216 ЦК України).

Питання для самоконтролю:

1. *Що є предметом вивчення цивільного права?*
2. *Назвіть ознаки, якими характеризуються як особисті немайнові так і майнові відносини.*
3. *Назвіть принципи та функції цивільно-правового регулювання.*
4. *Дайте визначення. Метод цивільно-правового регулювання – це...?*
5. *Чим відрізняються диспозитивний та імперативний методи?*
6. *Назвіть характерні риси диспозитивного уповноважуючого (правонаділяючого) елементу цивільно-правового методу правового регулювання.*
7. *Назвіть характерні риси імперативного елементу цивільно-правового методу правового регулювання.*
8. *Охарактеризуйте структуру цивільного права.*
9. *Що є норма цивільного права?*
10. *Дайте визначення. Інститут цивільного права – це...?*
11. *Дайте визначення. Функції цивільного права – це...?*

12. Назвіть основні функції цієї галузі права.

13. Дайте визначення поняттю «цивільні правовідносини». Назвіть їх характеристику та ознаки.

14. Назвіть підстави виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин.

15. Правочин: поняття та ознаки.

16. Назвіть умови дійсності правочинів